

Матеріали, здобуті під час дослідження городища, дають в деякій мірі уявлення про господарську діяльність його жителів. Виявлено, зокрема, сліди землеробства. Так, під уламками окремих посудин у черені печі знайдено залишки обуглених зерен пшениці, проса та гороху. Розкопано також одну зернову яму. На городищі випадково трапився уламок серпа²⁴. Аналіз остеологічного матеріалу із зернової ями показав, що кістки належали корові, свині, куриці, тетереву, бобру*. У північно-західному куті розкопу в ямі на глибині 1,4—1,6 м від поверхні знайдено скупчення риб'ячої луски. Все це свідчить, що в господарстві мешканців городища певну роль відігравало скотарство, розведення домашньої птиці, мисливство і рибальство. Біля північно-східного кута розкопу знайдено куски залізного шлаку. Очевидно, залізодобування і залізообробка входили в сферу ремісничої діяльності жителів.

Кістяні вироби теж, напевно, місцевого виробництва, що підтверджується знахідкою окремих кісток оленя із збереженими слідами різання та пиляння.

Матеріали археологічних розкопок городища Муравиця свідчать про більш ранній час заселення цієї пам'ятки давньоруським населенням, ніж дата літописної згадки. Відсутність речей, чітко датованих XII ст., очевидно, пояснюється незначними розмірами дослідженої площі (80 м²). Остаточне визначення місця городища серед синхронних пам'яток Південно-Західної Русі стане можливим тільки після додаткових досліджень і детального аналізу всіх виявлених речових матеріалів.

И. К. СВЕШНИКОВ
В. М. ПЕТЕГИРИЧ

Археологические исследования в с. Муравица

Резюме

В статье изложены результаты исследования древнерусского городища Муравица на Волыни, упомянутого в летописи под 1149 г. На городище открыты остатки наземной постройки и землянки с двумя жилыми горизонтами. Интересны также печи, одна из которых может быть определена как гончарная. Среди находок изделия из металла, стекла, камня и кости. В результате раскопок получены данные о занятии жителей городища земледелием и рыболовством, разведением домашней птицы. Добыча железа, обработка кости и производство гончарной керамики характеризуют сферу ремесленной деятельности его обитателей. Обнаруженные материалы датируются X—XI вв., что свидетельствует о более раннем заселении памятника по сравнению с летописным упоминанием.

В. С. ТЕРСЬКИЙ-ШЕЛОМ'ЯНЦЕВ

Дослідження посаду літописного Звенигорода

Західна частина посаду літописного Звенигорода під Львовом розташована в урочищі Загородище, що безпосередньо межує на сході з оборонним валом городища, а з півдня і заходу ще донедавна ця територія була оточена заливним лугом (рис. 1). Площа західного посаду — передмістя Звенигорода — становила близько 5 га. Інші пригороди розміщувались навколо укріпленої частини (на урочищах Замосточ-

²⁴ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, с. 39.

* Аналіз провів доктор біологічних наук К. А. Татаринів.

ця, Завалля; Стіжки, Острови, Загороди) і мали площу понад 50 га. Культурний шар в основному знищений господарськими і польовими роботами.

Археологічні дослідження на Загородищі провадилися Львівським історичним музеєм в 1953—1955, 1959, 1963—1964 і 1969 рр.* і мали охоронний характер в зв'язку з колгоспним будівництвом. На цьому

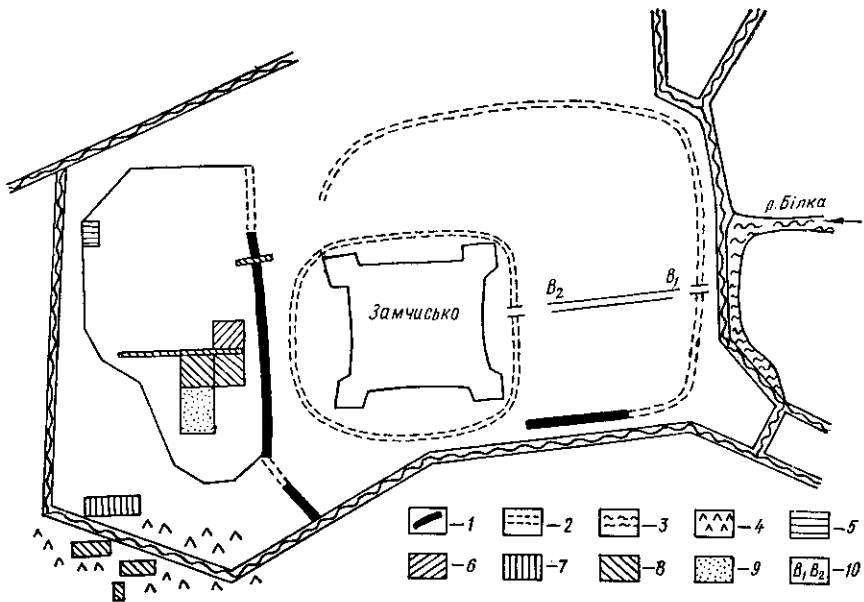

Рис. 1. План Звенигорода, за Л. Чачковським (з позначеними місцями розкопок на урочищі Загородище):

1—залишки оборонного валу; 2—сліди валів (за Л. Чачковським); 3—водна система (медіоративні канали і частина р. Білки); 4—заливний луг; 5—розкопки 1953 р. І. К. Свешнікова (землянка 1); 6—розкопки 1955 р. В. П. Савича; 7—розкопки 1959 р. Г. М. Власової; 8—розкопки 1963—1964 рр. Л. І. Крушельницької і автора; 9—розкопки 1969 и 1973 рр. автора; 10—Ворота I і Ворота II (за Л. Чачковським).

урочищі досліджено близько 500 м² площі і виявлено сліди вісьмох напівземлянкових жител. Вдалося дослідити лише п'ять жител¹.

Стратиграфічно територія Загородища неоднорідна. У східній частині на ширину до 20 м понад валом городища ґрунт дуже збитий; до глибини близько 0,8 м зафіксовано однорідний чорнозем, а нижче залягає темно-коричневий суглинок, який на глибині 1,20 м переходить у жовту материкову глину. В західному напрямку шар чорнозему зменшується, як і культурний шар. Останній на північному заході доходить до 0,55 м (чорнозем тут сягає 1,5 м). На південному заході, біля річки нижче 0,4 м залягає ілистий супісок без культурних залишків, але на глибині 0,80 м вологий піщаний шар насичений великою кількістю знахідок.

У 1953 р.² у північно-західній частині Загородища у розрізах ровів, викопаних під фундамент колгоспної будівлі, простежено сліди трьох напівземлянкових жител. Для з'ясування характеру цих споруд на площі згаданої будівлі був закладений невеликий шурф, розміром 4×2 м, орієнтований по довжині з півдня на північ. На північно-захід-

* У 1953—1955 р. розкопки проводили І. К. Свешніков, в 1959 р.— Г. М. Власова, а в 1963—1964 і 1969 рр. автор (під науковим керівництвом О. О. Ратича).

¹ Серед них два напівземлянкові житла зі слідами залізоробної справи виявив в 1955 р. В. П. Савич. Див.: Свешніков І. К. Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. Львів, 1959, с. 17.

² Свешніков І. К. Исследования в с. Звенигород Львовской области.— КСИА АН УССР, 1955, вып. 4, с. 118.

ній ділянці шурфу на глибині 0,55 м виступили контури південно-східної частини напівземлянки № 1 (рис. 2).

Долівка житла залягала на рівні 1,05 м від сучасної поверхні і мала вигляд сильно збитого прошарку чорної землі, насиченої великою кількістю дрібних вуглинок. Вони утворювали тонкий шар на відстані 0,20 м від дна напівземлянки, який виступав на поверхні до 0,8 м довжиною і входив у північну частину шурфу. Над ним простежено шар пе-

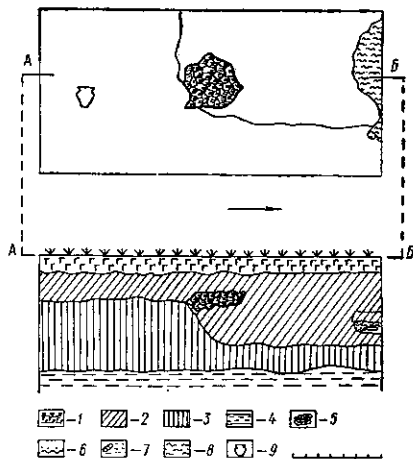

Рис. 2. План і розріз дослідженої частини напівземлянки № 1:

1 — гумусний шар; 2 — культурний шар; 3 — чорнозем; 4 — жовта глина; 5 — розвал печі; 6 — вугілля; 7 — обгоріле дерево; 8 — зола; 9 — горщик.

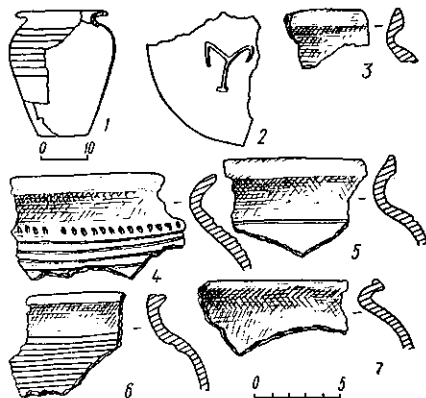

Рис. 3. Кераміка з Загородища (1—7).

репаленої глини (товщиною 6 см), деревного вугілля з обпалених кусків соснового дерева. Чорнозем товщиною близько 2 см відділяв цей шар від верхнього, що складався з золи (завтовшки 15 см). У заповненні напівземлянки на глибині 0,40 м над її південно-східним кутом виявлено завал печини в формі овальної плями діаметром близько 0,65 м, товщиною 0,15 м. Він являв собою перепалену до червоного кольору глину. Трохи далі на південь знайдено кілька кусків сильно ошлакованій масивній пічній обмазки та кусок криці. І. К. Сवेशніков припускає, що це залишки зруйнованого ковальського горна³. На цій самій глибині, ближче до південної стіни шурфу, лежав розбитий горщик XI ст. (рис. 3, 1)⁴.

У 1963 р. автором був закладений розкоп (6×4 м), що безпосередньо прилягав до південної стінки розкопу 1955 р., куди входила частина напівземлянкового житла, відкритого на глибині 1 м. Тут виявлена в основному кераміка XI—XIII ст.*

У материковому суглинку південно-західної стінки розкопу виявлено край долівки ще одного житла, яке і було досліджене в 1964 р. автором. Це напівземлянка № 2, площею до 12 м², чотирикутна, орієнтована кутами приблизно за сторонами світу (рис. 4). Долівка розташована на рівні близько 2 м від сучасної поверхні і заглиблена у ма-

³ Сवेशніков І. К. Звіт про розкопки Львівського історичного музею за 1953 р.— Архів історичного музею, ф. 104, інв. № 22, с. 19.

⁴ Згідно з датуванням І. К. Сवेशнікова відкрите напівземлянкове житло входило до північної та західної стінок шурфу. Без порушення конструкції фундаменту новобудови розширити розкоп для виявлення контурів житла було неможливим. Див.: Сवेशніков І. К. Исследования..., с. 118.

* Дослідження цього розкопу провела Л. І. Крушельницька. Наявність відповідних фрагментів ліпної кераміки давала можливість передбачати тут житло ранньозалізного часу. Не виключено, що ці фрагменти потрапили сюди при закиданні напівземлянок.

терик на 70 см. Прошарки глини, простежені у верхніх шарах ґрунту, особливо в північній частині, можна пояснити, мабуть, тим, що напівземлянку було засипано материковою глиною, викинутою при її спорудженні. В трьох кутах житла (четвертий входив у недосліджену ділянку) були ямки глибиною до 50 см від дерев'яних стовпів, що підтримували дах і скріплювали дерев'яні стіни.

Ближче до західної кута житла на глибині 0,8 м виявлено сліди округлої в плані печі (діаметром близько 0,8 м) зі слабо збереженими стінками та черенем, під яким був шар вуглинок (товщиною 5 см). Нижче знову залягав чорнозем. Піч, очевидно, належала до пізнішого житла, контури якого не простежувались. Використовувалась вона короткий час, судячи з тонкого шару глини та вуглинок. У східному куті житла на материковому останці була споруджена масивна піч неправильно-прямокутної форми розміром 0,60×1,20 м, орієнтована зі сходу на захід. Завал її стінок, який простежувався вже на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, складався з кусків твердої, сильно перепаленої і ошлакованої глини жовтого та коричневого кольору. Це може свідчити про тривалий час її використання, зокрема, мабуть, у виробничих цілях. Біля печі на долівці виявлено три куски залізного шлаку. Черинь розбитий на фрагменти, причому деякі з них були перевернуті верхньою частиною донизу. За речовим матеріалом житло можна датувати XI—XII ст.

У 1969 р. продовжено дослідження території, що прилягала до розкопу 1964 р., і відкрито ще одну напівземлянкову споруду № 3, розміром 4×2,4 м. У південно-західній її частині (рис. 5) виявлено завал печі на глибині 0,40 м. Серед кусків міцного череня та ошлакованих уламків печини залягали до глибини 1 м куски залізних шлаків (всього близько 30 кг). Весь матеріал розміщувався підковоподібно. Безсумнівно, що ця піч мала сліди залізоробного ремесла. Можливо, вона є зруйнованим ковальським горном.

Таким чином, описані вище три житлові споруди, як і попередні дві, виразно пов'язані з залізоробним ремеслом. Вони були розташовані вздовж оборонного валу з півночі на південь (на відстані близько 5 м від нього і від 2 до 4 м одна від одної); два останні житла орієнтовано кутами за сторонами світу.

У південно-західному напрямку від цих жител — на ділянці, що безпосередньо примикає до долини ріки, тобто на південній околиці посаду, в 1959 р. Г. М. Власова* дослідила 144 м² площі і відкрила залишки виробництва шкіряного взуття. На глибині близько 1 м в шарі мокрого піску знайдено велику кількість шматків чорної шкіри, а серед них фрагмент дуже погано збереженої головки чобота. Шкі-

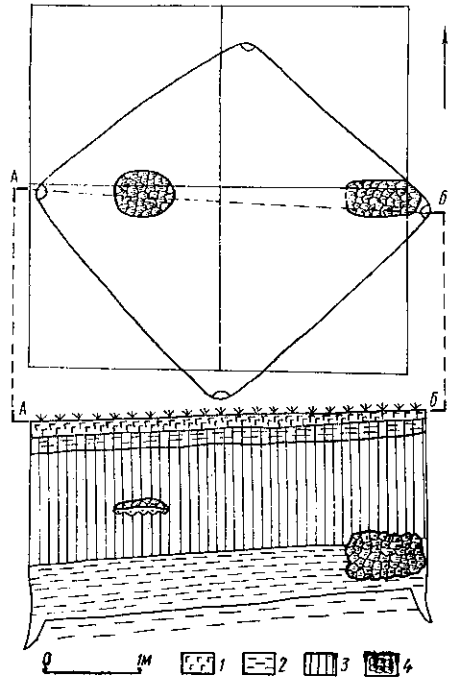

Рис. 4. План і розріз напівземлянки № 2:

1 — гумусний шар; 2 — глина; 3 — чорнозем; 4 — перепалена глина-печина.

* Підготовлені матеріали, які тут наводить автор, Г. М. Власова не встигла опублікувати, бо трагічно загинула 28 липня 1962 р.

ряні обрізки мали різну форму і величину, деякі заокруглені по краях; частина фрагментів зв'язана попарно — все це, очевидно, відходи розкрою шкіряних виробів. Серед них знайдено фрагмент взуттєвої устілки, а поруч — велику кількість березової кори, яка, певно, використовувалась для прокладки устілок, та частину корита, видобаного з цільної деревини з добре збереженою корою. В ньому, мабуть, розмо-

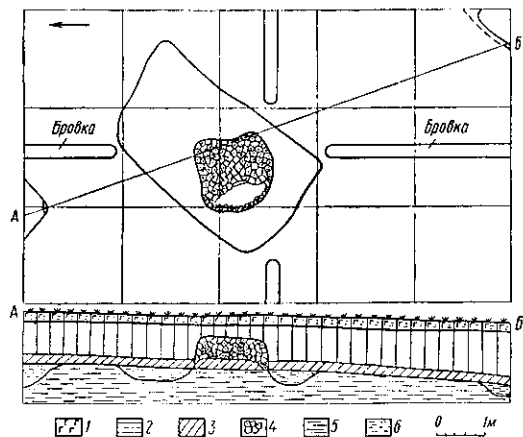

Рис. 5. План і розріз напівземлянкової споруди № 3:

1 — гумусний шар; 2 — чернозем; 3 — суглинок; 4 — випалена глина-печина; 5 — материкова глина; 6 — заповнення.

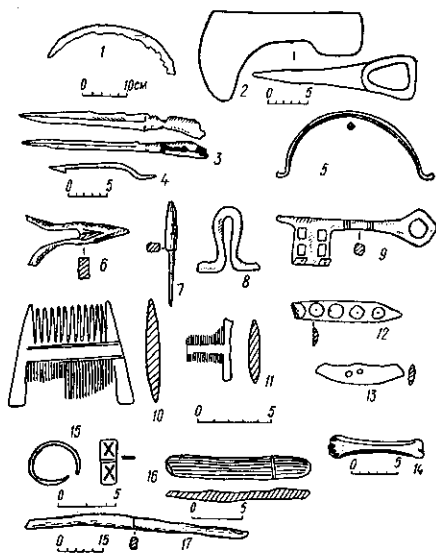

Рис. 6. Речі з заліза, бронзи, кістки і дерева, виявлені на Загородищі.

чували шкіру для її витягування та розгладжування перед пошиттям взуття. Біля корита також було багато обрізків шкіри.

Серед знахідок є знаряддя для обробки шкіри — кілька кістяних лощил з трубчастих кісток тварин (рис. 6, 14). Подібні вироби, як відомо, по-різному інтерпретуються в археологічній літературі. Дехто вважає їх ковзанами, на думку інших, — це лощила для шкіри⁵. Їх могли використовувати для згладжування швів на шкіряних виробках. До знарядь шевського ремесла можна віднести залізний ніж з простою спинкою і короткою рукояткою, фрагмент залізного струга, обточені з одного боку кам'яні бруски.

У східній частині розкопу, ближче до оборонного валу, простежено рів шириною 1,30 м і глибиною 1 м від сучасного рівня. У заповненні рову знайдено кістки тварин і фрагменти давньоруської кераміки.

Під час археологічних розкопок, проведених автором у 1963 р., був зроблений поперечний розріз валу в північній його частині. Розміри цієї траншеї — 1×20 м (рис. 7). Зверху на валу залягав шар чернозему товщиною до 40 см, під ним, до глибини 1,2 м — шар перепаленої глини, а далі, до глибини 2,5 м від гребеня валу — чистий чернозем. Нижче простежено перехідний суглинок і на глибині понад 3 м — материкову глину, яка з західного боку залягала на рівні 2 м від сучасної поверхні і 3 м від гребеня валу.

По краях верхівки валу з обох боків виявлено заповнення з вуглинками та печиною, що є, можливо, залишками спалених дерев'яних кон-

⁵ Левашева В. П. Обработка кожи, меха и др. видов животного сырья. — Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Труды ГИМ. М., 1950, с. 45—47, 59.

струкцій. З внутрішньої східної сторони це заповнення простежувалось на фоні чистого чорнозему і нижче в квадраті 6 до глибини 2,5 м від гребеня валу, а з західного боку — між квадратами 3 і 2 до глибини 2 м. В квадраті 7 на глибині 3 м від верхівки залягав прошарок піску і шар червоної перепаленої глини. Мабуть, це слід від пожежі укріплень.

Як свідчать досліджені матеріали (наявна у верхніх шарах кераміка X ст., в тому числі фрагменти глиняної сковороди, а в центрі

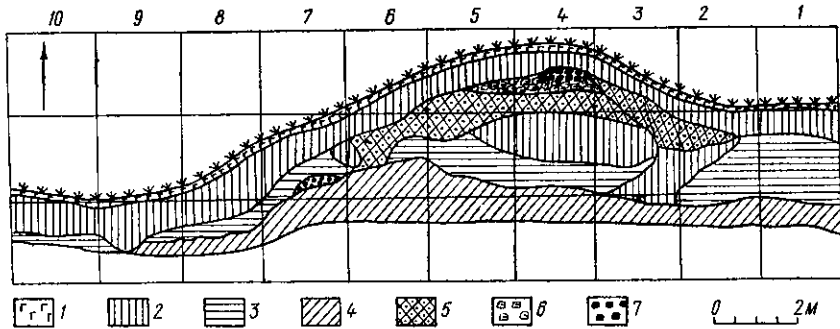

Рис. 7. Розріз західного оборонного валу:

1 — гумус; 2 — чорнозем; 3 — суглинок; 4 — материк; 5 — чорнозем з золою, вугликами та дрібною печиною; 6 — перепалена глина; 7 — випалена до червоного кольору глина.

валу — уламки кераміки XII—XIII ст.), західний оборонний вал був споруджений в XI — на початку XII ст., коли вже на городищі з'явилась князівська дружина і виник дитинець.

Ще в 1954 р. у безпосередній близькості від оборонних укріплень було відкрито давньоруські поховання⁶. У 1959 р. у південній частині урочища в давньоруському культурному шарі (датованому керамікою XII—XIII ст.) виявлено кістяки дорослих чоловіків, причому анатомічний порядок кісток порушений (черепи відокремлені від тулубів). Це були, ймовірно, оборонці Звенигорода, вбиті татарами в 1241 р.⁷

В результаті проведених досліджень на Загородищі було виявлено багато керамічного матеріалу, виробів з металу, кістки, скла, каменю і дерева, переважно сконцентрованих в житлах.

Масовими знахідками є фрагменти глиняного посуду. Серед них — глиняні покритки, орнаментовані заглибленими лініями, уламки мисок, а також денець з клеймами у вигляді кола, колеса з спицями, хреста, вписаного в коло, та у формі двозубця (рис. 3, 2). У всіх напівземлянках виявлено кераміку X—XI ст. (рис. 3, 1, 3—6). Переважна більшість фрагментів, однак, належить посудинам XII—XIII ст. (рис. 3, 7). Крім того, у верхніх шарах знайдено уламки ліпної кераміки ранньозалізного часу, що потрапили сюди з нижніх шарів.

Серед металевих виробів привертають увагу знаряддя праці: серп (рис. 6, 1) з насічкою на лезі (довжина 29 см), сокира (рис. 6, 2), кілька ножів; серед предметів озброєння — наконечник списа* довжиною 18 см (рис. 6, 3), фрагмент шпори з конічним прямокутним в перерізі шипом (висота 4 см; рис. 6, 6), наконечник стріл з чотиригранним, звуженим до кінця черешком (рис. 6, 7). Поява подібних стріл, на думку Н. І. Шендрік, пов'язана з винаходом самострілу⁸.

⁶ Свешніков І. К. Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. Львів, 1959, с. 16.

⁷ Власова Г. М., Возницький Б. Г. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода.— Краткие сообщения Одесского гос. университета. Одесса, 1960, с. 115.

* Підйомний матеріал з урочища Загородище.

⁸ Шендрік Н. І. Наконечники стріл з Княжої Гори.— Праці Київського історичного музею. К., 1958, с. 170.

Серед побутових речей знайдено вушко (рис. 6, 8) і цілу дужку від відра (рис. 6, 5) довжиною 28 см з загнутими кінцями. Вона виготовлена з чотиригранної в перерізі штабки (3×3 мм завтовшки). Крім того, є дверний ключ (рис. 6, 9) та трапецієподібний і прямокутний, двобічні кістяні гребені (рис. 6, 10, 11). Серед кістяних виробів трапилися також дві пластинки: одна вигнута (довжина її 7,3 см, ширина 1,5 см), має загострений кінець і прикрашена вічковим орнаментом (рис. 6, 12); друга овальна, з двома отворами (рис. 6, 13), можливо, це кістяний псалій. У числі прикрас є три намистини так званого мінського типу з срібною зерню на мідному каркасі; одна з них має «вушка». Вони відомі на Правобережжі Дніпра, часто трапляються у курганах дреговичів, древлян, волинян⁹; на Райковецькому городищі аналогічні їм було знайдено в шарі XII—XIII ст.¹⁰

Наявні також дві кулясті сині пастові намистини. Перша (діаметром 1,2 см) прикрашена ясними і темними коричневими вічками, оточеними білими кільцями, друга, менша, датується за новгородською стратиграфією кінцем XI—початком XIII ст.¹¹ Крім того, серед прикрас виявлено (житло № 2) бронзовий перстень з незіжженими кінцями, що має заглиблений орнамент у вигляді двох хрестиків, розділених поперечними лініями (рис. 6, 15).

Кам'яні вироби представлено шиферними пряслицями і одним овальним кам'яним більшого розміру (діаметром 2,5 см, висотою 1,5 см); брусками, частиною плоского округлого точильного каменя і фрагментами жорен, виготовлених з місцевого пісковика, що походить з морських відкладів і містить залишки двостулкових черепашок молюсків*.

Завдяки вологому ґрунту в південній частині урочища збереглася також частина виробів з дерева, зокрема уламки плоскої миски з невеликим бортиком, орнаментованим двома паралельними лініями. Вона виготовлена з ялини** на токарному верстаті. Є також дві гладко обстругані дощечки, одна довжиною 75 см (рис. 4, 17), друга з обламаним кінцем (рис. 4, 16); можливо, це мірки. Погано зберігся овальний черпак з грабу, аналогічний знахідці з Гродно¹².

На підставі виявленого речового матеріалу можна прийти до висновку, що на урочищі був розташований західний посад літописного Звенигорода з виразно засвідченим залізобудівним і шевським ремеслом. Але жителі посаду займалися і сільським господарством, про що свідчать знахідки серпів та жорнових каменів. Наявність скотарства підтверджують виявлені кістки рогакої худоби, зокрема кіз,*** а також коси для заготівлі сіна¹³.

Допоміжним заняттям було рибальство, засвідчене знахідками рибальських гачків, одношипних остей (рис. 6, 4) і кістяних знарядь, виготовлених з розколотих трубчастих кісток з двома виступами на робочому кінці, що застосовувались для в'язання сітей. Вони подібні до так званих кочадиків, відомих знарядь для плетіння личаків. Аналогічні вироби було виявлено у Києві на горі Киселівці¹⁴. Серед риб'ячих кіс-

⁹ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 341, 342, рис. 91.

¹⁰ Гончаров В. К. Райковское городище. К., 1950, табл. XVII, 6.

¹¹ Шапова Ю. Я. Стекланные бусы древнего Новгорода.—МИА, 1956, № 55, с. 165.

* Аналіз провів лаборант Львівського музею природи АН УРСР Т. Д. Білінкевич.

** Визначення порід дерева провів С. В. Шевченко, доцент Львівського лісотехнічного інституту.

¹² Воронин Н. Н. Древнее Гродно. М., 1954, рис. 27, 10.

*** Остеологічний матеріал визначили наукові співробітники кафедри анатомії свійських тварин Львівського зооветеринарного інституту Р. В. Білозер і І. І. Шуст.

¹³ Власова Г. М., Возницький В. Г. Вказ. праця, с. 117.

¹⁴ Шовкопляс А. М. Некоторые данные о костерезном ремесле в древнем Киеве.—КСИА АН УССР, 1964, вып. 3, с. 29, табл. I, 31—33.

ток вдалося визначити тип хрящових-осетрових — севрюги або стерляді*.

Забудова посаду, як видно з досліджень, здійснювалась по круговій системі: з трьох боків — півночі, півдня і сходу, бо на заході, очевидно, була вода. За стратиграфією культурного шару, а також відповідно до слідів зруйнованих колгоспним будівництвом напівземлянок на території Загородища налічувалось до 30 споруд на трьох відрізках (з півночі, півдня і сходу). Ці споруди були розташовані на відстані 2—5 м одна від одної.

В. С. ТЕРСКИЙ-ШЕЛОМЯНЦЕВ

Исследования посада летописного Звенигорода

Резюме

Статья посвящена результатам археологических исследований, проведенных Львовским историческим музеем в западной части посада летописного Звенигорода под Львовом (на урочище Загородище). Здесь были раскопаны три жилища полужемляночного типа, обнаружены следы кузнечного и сапожного ремесел. В научный обиход вводится новый археологический материал из сохранившегося древнерусского культурного слоя — изделия из глины, металла, кости и дерева.

Во время раскопок, которые имели спасательный характер, обнаружен ров, окружавший посад со стороны суши, видимо, в оборонительных целях. Затем, с прибытием на городище княжеской дружины и образованием детинца на его месте был сооружен в XI ст. западный оборонительный вал (разрез которого приводится в статье). Но ремесленный посад продолжал существовать и в дальнейшем, очевидно, вплоть до уничтожения городища татарами.

* За визначенням лабораторії музею природи АН УРСР у Львові.